

GLATZ FERENC

Történetírás Magyarországon, 1949–1990*

A tudományos mű, a mögötte rejlő kutatói-írói tevékenység az egyén legbensőbb tudati és érzelmi világából fakad, annak terméke. Igaz ez akkor is, ha kollektív gyűjteményes munkák, kisebb vagy nagyobb terjedelmű monográfiák vagy éppen bibliográfiák, szűk kör számára készült útmutatók alatt áll is a nevünk. A tudományos megismerés egyik szépsége éppen ebben rejlik, hogy az egyén mind a reá ható társadalmi-politikai környezetvilágot, mind az eddig felhalmozott tudományos ismereteket, mind a kezébe jutó forrásanyagot nagyon is egyéniségtől függően dolgozza fel. A tudományos megismerés végtelen voltának egyik magyarázata éppen ebben rejlik. Éppen ezért balga kolléga, ki ne venné tudomásul, hogy minden, mi eredményt, művet kisajtolunk magunkból, ki van téve a mulandóságnak, s hogy büszkék lehetünk, ha a bennünket meghaladásban a mi eredményeink is részesek. De éppen ezért a tudományos megismerés megbénítója, ha akár tudományos hatalmi szerveződések, akár állami vagy párttényezők a tudományban „hivatalosnak”, megpecsételtnek hirdetnek egy-egy álláspontot vagy akár megközelítési módot. A 20. században, amikor a tudomány hatalmi tekintélyt biztosító pecsételő intézmény is lehet a társadalmi közgondolkodás előtt – az államhatalmak élnek is a tudomány e kétes hasznával. És sértik is a társadalmi – azaz a közösségi – érdekeket, mivel a közösségnek elemi érdeke, hogy a tudomány minél okadatoltabb, minél több oldalról megvitatott álláspontokat tárjon eléje, az eredményeket használó társadalom elé.

S ha ma Magyarországon, vagy még inkább szomszédainknál, a volt szocialista országokban rendszerszinten feltesszük a kérdést: miért kellett ilyen robajszerűen összeomlania a sztálini típusú politikai és gazdasági modell egyes darabjainak, akkor fel kell tenni azt a kérdést is: vajon a rendszer reformra képessége vagy képtelensége nem függött-e azzal össze, hogy az alkotói egyéni gondolat-szabadságot képes volt vagy nem volt képes saját rendszerének érdekében üzemeltetni?

Közhelyszámba megy immáron, hogy amelyik közösségnek nincs múltképe, annak összetartó erejéből hiányzik valami. Legyen az nemzet, igazgatási egység vagy családközösség. Én úgy gondolom, hogy ha 1991-ben, amikor a térség

* Az itt közölt cikk a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén 1991. április 13-án felolvasott „Történetírásunk tegnap és ma” című előadás eredeti szövege.

államkereteibe szorult közösségeknek új típusú együttélési normákat kell kidolgozni az államok közötti kapcsolatok, a belpolitikai rendszerek, kisközösségi keretek, sőt egyes szakmák társadalmi elhelyezkedését illetően, akkor életfontosságú, hogy az itt élő társadalmaknak ne csak múltképük legyen, hanem jövőképük is. Sőt a közösségek vezetői ne elsősorban a múlt többtucatszori átfestésére áldozzák az időt és egymást maró energiáikat, hanem sokkal inkább az itt élő társadalmaknak, azok kis csoportjainak is megfelelő jövőképek felrajzolására, vitájára.

Mindezt azért tartom szükségesnek előrebocsátani, mert úgy gondolom, bármilyen eszmecsere kezdődjék is meg vagy folytatódjék Magyarország szellemi élete berendezkedésének egészségesebbé tételéről, meg kell kísérelnie mindig körvonalazni azt a jövőt, amelyikben napi munkavégzésünket elképzeljük. Ezt a jövőt én egy tulajdonsemleres, a diktatúrát mint alternatívát kizáró államrendszerben képzelem el, ahol a mérce az egyén kibontakozásának intézményes (jogi) biztosítása, ami jelenti a másik egyéniségének teljes tiszteletben tartását. Olyan államrendszerben, amelyik mind határozottabban kivonul a gazdaságirányításból, és az újraelosztás során biztosítja, hogy az egyének szabad versenyében lemaradtak fölé feszüljön a szociális és a kulturális javak hálóját. Mert ez biztosítja a folytonos újrakezdést. Ez az állam mind aktívabb legyen a szociális és a kultúrpolitikában, a kultúrára eső költségvetés szétosztásában, minél szélesebb körűen vonja be magukat a kultúra munkásait. Olyan tudománypolitikát képzelek el, amely intézményeivel nem irányít, nem törekszik hivatalos álláspontokra, de támogatja az intézményt, másrészt keményen megköveteli a teljesítményeket. Nem meghatározott nézetek követését, hanem színvonal feletti teljesítményeket. És nem emeli fel ujját intőn, ha a teljesítményt, az eredményt mégannyian is képtelenségnek címkézik.

I. A RÁKOSI-RENDSZER

A proletárdiktatúra programja (1948–1949)

A térségünk államaiban 1948–1949-ben bevezetett sztálini politikai modell egészen másként képzelte el a tudományos, így a történettudományos kutatói és írói tevékenység társadalmi elhelyezkedését. A sztálini politikai rendszer modelljében az egyén teljes mértékben alárendeli magát annak a közösségi érdeknek, amelyet a proletárdiktatúra állítólagos vezető ereje, a munkásosztály pártja, az egyetlen politikai erő képvisel és fogalmaz meg. A párt vezette állam – felszámolva a piac esetleges anarchiáját – finanszírozza a tudományos munkahelyeket, az egyetemi tanszékeket, levéltárakat, múzeumokat, sőt a létrehívott független kutatóintézetek rendszerét, központi akadémiai minősítést vezet be, és állami eszközökkel biztosítja a minősítettek úgymond életfeltételeit a nyugodt kutatómunkához, állami kézbe vett kiadói pedig ki is adják a tudományos dolgozók munkáit.

Az így racionálisnak látszó tudományos tervgazdaság része természetesen a politikai rendszer hidegháborúban fogant szellemi intézményrendszerének. *A teljes és biztonságos állami eltartásért cserébe a tudomány természetesen igazodik a proletárdiktatúra agitációs és propagandaelvárásaihoz:* folyóiratait és cikkeit az állami vállalatok megjelentetik, de a cenzúra ellenőrzi is, hogy az írott és terjesztett nézetek megfelelnek-e a rendszer érdekeinek. Igazodjanak a szovjet régió pillanatnyi kül- és belpolitikai napi lépéseihez (az éppen soros ellenséges imperialista hatalom vagy szomszéd elleni kampányhoz, az éppen soros belpolitikai akcióhoz, békekölcsönjegyzés, kuláktalanítás, az úgynevezett munkásarisztokraták vagy a régi rendszer vezetői elleni hajszá stb.). Vagy igazodjanak a sztálini politikai rendszer ideológiai építményéhez: a nemzet, illetve az emberiség *polgári* értékeinek, az *előző szisztéma* és a racionálisnak mondott új politikai rendszer úgymond természetes ellenségeinek, az *egyház értékeinek* megtagadásához, fogadják el azt a történeti sémát, amelyben az *egypártrendszer* és a *párt vezető szerepe biztosításának* rendelnek alá tény- és következtetésanyagot, a most egy táborba került államok, a *szocialista államok* esetleges *érdekellentéteire* vonatkozóan (múltban s jelenben egyaránt) a proletár internacionalizmus követelményének megfelelően. (Ahol is a Szovjetuniót különlegesen érzékeny védelem illette meg.) Mindezzel egy időben a szaktudományokat ideológiai védnökség alá helyezte azáltal, hogy a rendkívül vulgarizált és eltorzított marxi–engelsi nézetekből a világról egységes értelmezésű filozófiát teremtett, s ezeknek intézményrendszerét: halatlannal felfejlesztette így az úgynevezett ideológiai tanszékeket, intézeteket (filozófia, tudományos szocializmus tanszékek, munkásmozgalmi intézetek stb.), amelyek feladata volt az emberiség múltja és jelene általános törvényszerűségeinek a feltárása, és a szaktudományoknak elsősorban az így megállapított alapigazságoknak az értelmezése, magyarázata maradt.

Ez a konstrukció lényegében a Szovjetunióban alakult ki az 1930-as, 1940-es években, és 1948 után szinte egy időben és egyöntetűen vezették be a szovjet zóna országaiban. Így Magyarországon is. Így lett az Akadémiából nemcsak tudótestület, de egyben oktatástól független kutatóintézetek tudományos nagyvállalata, így jött létre egész kiadói, minősítési rendszerünk, alakultak intézeteink profiljai, munkatervei. Az egyéni kutatómunka szerves része volt a totális ideológiai rendszernek.

A magyar történetírás új programját, a proletárdiktatúra szellemében, a Magyar Történelmi Társulat elnöki székéből hirdette meg Andics Erzsébet, a kommunista párt Moszkvából hazajött funkcionáriusa. A magával hozott sztálini marxizmus szellemében marasztalta el az 1945 előtti magyar történetírást, mondván: „a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma”. 1945 előtt Magyarországon, „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett, hogy feltűntesse a múltat”. A magyar történetírás „egészen durván és leplezetlenül [...] kiszolgálta [...] a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elveszítő magyar uralkodó osztályokat”. A napi politikai harcok

eddig Magyarországon soha nem hallott visszavetítése a történelembe, számonkérése a történetíráson. Az egyházellenes hajsza kibontakozásának, az 1945 előtti vezető rétegek pozicionális kiszorításának és emberségükben való megalázásának kora ez, a szovjet és a nyugati zóna hidegháborús szembenállásának éve. A magyar történetírás elleni vádak: erősen feudális és klerikális jellegéből következett – így Andics –, hogy elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását. Az arisztokráciát tüntették fel a nemzet vezető erejeként (ami, úgymond, most, 1949-ben is, „népi demokratikus rendszerünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére szorul”), továbbá magasztalták a feudális intézményeket, az egyház szerepét túlhangsúlyozták, lebecsülték az antifeudális és a függetlenségi harcok, valamint a munkásosztály szerepét, nem figyeltek fel arra, hogy az I. világháború után Keleten „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”.¹

A régi kritikája, amely az 1945 előtti magyar történetírás valós gyengeségeit valótlannul felnagyította, a hozzáértés hiányából is következően elhallgatta annak érdemeit – nos, *ez a kritika valójában vádirat volt a rendszerváltók kezében, a pozícióikból elmozdított régi garnitúra ellen*. Historiográfiai, kultúrtörténeti tanulmány tárgya, miként történt meg a hatalomváltás a térség országaiban egyedülálló történeti kutatóintézetben, amely 1941-től Deér József, majd 1945-től a fiatal Kosáry Domokos ügyvezető igazgatása alatt igen hatékonyan működött, betagozódva most az akadémiai kutatóintézetek rendszerébe, s hogyan ment végbe az őrsgváltás a pesti és a vidéki egyetemeken. Mint ahogyan az is a kultúrtörténeti elemzés tárgyául kívánczik, miként épült ki a fent említett szovjet mintára a tudományigazgatás, az állami kiadói szervezet, s mennyire volt ez eszköz ideológiai-politikai célok eléréséhez, hogyan jelentek meg az Akadémia történeti osztályán, miért egyazon szervezeti egységbe vonva a filozófusokkal, és hogyan fejlesztették túl az úgynevezett ideológiai tanszékeket.

Ha mindezt át is engedjük a majdani tudományos feltáró munkának, két kérdést mégiscsak fel kell tennünk már ma is. Az egyik: hol és hogyan kapott helyet a kutató-író egyéniség a rendszerben; a másik: vajon igaz-e, hogy a rendszer 1949–1989 között változatlanul fennállt, vagy ha módosult, mennyiben? Mivel állunk ma szemben?

Őrségváltás kontra szakmaiság

Az első kérdésről. A bolsevik rendszerváltásnak csak áldozatai voltak, nyertesei kevéssé. Vagy, ha voltak nyertesei, azok csak ideig-óráig gondolhatták annak magukat. Azok a vádak, amelyeket a Társulat új elnöke, Andics Erzsébet felsorolt 1949 márciusában, természetesen hamisak voltak. Nemcsak azért, mert olyan uralkodó osztályt, politikai rendszert kiszolgálói szerepet, amelyet Andics feltételezett a Horthy-korszak történetírásáról, történetíró csak a né-

¹ *Andics Erzsébet*: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok 82. (1948) 1–18.

met fasizmus és a sztálini proletárdiktatúra idején töltött be, és nem az 1944 előtti Magyarországon. Hamisak voltak a vádak azért is, mert az erős közép-kor-centrikusság az akkori európai történetírás általános sajátossága volt, és a szakszerű *újkorkutatás* éppen Magyarországon, az 1920–1930-as években bontakozott ki. (Gondoljunk csak a 18–19. századi *Fontes*-sorozatra, Szekfű Gyula és tanítványai munkáira.) A magyar történetírásban az *Annales*-iskolával párhuzamosan, igaz, egész más gyökerekből táplálkozva, Mályusz Elemér mellett igen erős és magas színvonalú, komplex társadalom- és településtörténeti iskola bontakozott ki, Domanovszky Sándor mellett egy máig mintaszerű munkákat eredményező gazdaságtörténeti iskola, nem szólva most az egyéni utakon járó és a nyugat-európai történetírást évtizedekkel megelőző Hajnal István *szociológiai-technikátörténeti* irányáról. A nagy egyéniségek körül, akik ekkor 50–70 közötti éveiket taposták, tucatját találjuk a most, 1949-ben 30-as éveikben járó tehetséges fiataloknak. Fiataloknak, akik Hóman, Szekfű, Mályusz, Domanovszky, Hajnal, Eckhart, Szentpétery európai szintű szemináriumaiiban nőttek fel, ugyanazon a kézikönyvanyagon iskolázódtak, mint nyugat-európai kortársaik, és Klebelsberg előrelátó kultúr-külpolitikájának, Domanovszky áldozatos ösztöndíjtanácsi működésének, Hóman politikai presztízsének, valamint professzoraik gondos irányításának, a nyugati ösztöndíjas hónapoknak, éveknek köszönhetően kollégái és ismerős versenytársai voltak nyugati kortársaiknak. Túl az első könyv megírásán, immár életútjaik emelkedett szakaszán, tanszéken, levéltárban, kutatóintézetben, szerkesztőségben. (Neveiket sorolhatjuk: Wellmann, Makkai, Györffy, Kosáry, Benda, H. Balázs, Váczy, Barta István.) A magyar történetírás európai élvonalában, Horváth Mihály, Szalai László, Salamon Ferenc nemzedéke óta az addigi legmagasabb csúcson. Százestendős szerves fejlődése a szorgos-szakszerű forrásfeltáró tevékenységnek, szemináriumi foglalkozásoknak, az éjszakákat emésztő írói-szerkesztői műhelymunkának. Most, a rendszerváltás és őrsekváltás jegyében, a forradalom nevében széttörték mindezt. Nem sorolom Domanovszky, Szekfű, Mályusz sorsát, még a marxizmushoz oly közel álló Hajnal tragédiáját sem. Sem azt, hogy a fiatalabb generáció tagjainak többségét hogyan törte szakmailag-emberileg derékba a félreállítás (Kosáry például a kutatóintézet igazgatói székéből egy megyei levéltárba került egyik napról a másikra), vagy, mint Bendát, az állásvesztés, másokat az akadémiakusság, egyetemi tanárság megvonása. A forradalmárok, az őrsekváltók felfogásának nem jellemzője a történelem emberi látószöge.

Az új rend élharcosai közül többnek – nevüket hadd ne soroljam – szegényes történettudományos műveltsége volt, vagy inkább csak iskolázottsága a sztálini marxizmuson, a filozófiában, a történelmi materializmusban. Mögöttük sorakoztak a fiatal forradalmárok, természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A régi garnitúra félreállításának célja nem is szakmai, hanem hatalmi kérdés a berendezkedő proletárdiktatúrának, helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálini marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádernagarnitúrának.

Olyan korban történt az átértékelés, amikor sokan az átértékelők közül őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a klasszikusoktól (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek polgári történészei összehordtak. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedráról, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fasiszta rendszertől sújtva, magukban maradva a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És olyan korban történt mindez, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak. Az egyéni alkotómunka, a kutatás céljai, témaválasztásai – néhány autonómiáját szerencsésen megőrzött kolléga kivételével – feloldódtak a totális ideológiai rendszerben.

II. A KÁDÁRI KONSZOLIDÁCIÓ

Politika és történettudomány

A második kérdés. Politika és történettudomány. Vajon milyen, az utóbbi 40 esztendőből származó örökséggel kell szembenéznie a mai magyar történésztársadalomnak, amikor egy új típusú politikai rendszerben alakítgatja szakmai programját? A szabad szellemű kutatás, publikálás, az új eszmények keresésének mennyiben akadályai szakmánkban a sztálinista maradványok?

Az 1949-ben kialakított modell politikai felülvizsgálata a történettudományban is 1954-ben, Sztálin halála után indult meg, s ez vezetett a Petőfi Kör történetészvitájához 1956-ban. 1956 tisztító viharai azután megtépázták a rendszert, mindenekelőtt néhány naprakész marxista tézis megingatásában és személyi állományában. És vízválasztót vontak általában a szakmabeliek között. Az 1949 után hirtelen pozicionáltak egy része kihullott a rostán, a volt mérsékeltek konzerválták magukat az 1958 utáni konszolidációra. Mások őszintén felülbírálták korábbi tetteiket, netán visszahúzódtak a politikától. Belátván, hogy a messianisztikus hit az őrsegyváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működés-képtelenné, de őket magukat is tönkretette erkölcsileg-fizikailag.

A Kádár-konszolidáció *kétfrontos harcot* hirdetett, de inkább *két frontot engedélyezett élni*. Szigorúsága-engedékenysége a szellemi életben is követte a politikai vezetés ingajelligű balra-jobbra kilengéseit a nemzetközi politika függvényében. Az egyik oldalon tovább élt 1949 embereinek szelleme, s ők maguk is maradtak a pozíciókban. (Andics haláláig, az 1980-as évekig megtartotta tan széki szobáját.) A másik oldalon erősödött a liberálisok, illetve az antidogmatikusok tábora.

Az 1960-as évek elején, a nemzetközi helyzet enyhülésével, a Szovjetunió nyugati irányú politikai nyitását követően a magyar történészek megjelentek a nyugat-európai országokban; először Ausztriában (1963), Franciaországban (1964), majd a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) (1967), Angliában és az Egyesült Államokban (1980). Az ottani történészekkel szerveztek konferenciákat, sor került kölcsönös meghívásokra, sőt – elsősorban Franciaországgal, az NSZK-val, Ausztriával – ösztöndíj-megállapodásokra. (Az intézmények közötti céltudatos kapcsolatkeresés jelentősége felbecsülhetetlen értékű volt, amikor az egyéni utazásokat még alig engedélyezték. Az akciók legfőbb szervezője a fiatalon elhunyt Ránki György volt, aki 1963–1988 között magát is elemésztő fáradhatatlansággal járta a világ államait, több tucat nemzetközi konferenciát, intézmények, személyek közötti kapcsolatokat, ösztöndíj-lehetőségeket teremtve.) A kádári konszolidáció sajátos tartozéka lett az ország (a szocialista Magyarország) nemzetközi reprezentációja kulturális-tudományos téren. A történészszakma vezetői mintaszerűen felismerték és kihasználták ezt a lehetőséget a szakma érdekében. Kompromisszum a politikai rendszer és értelmisége között? Vagy még őszinte hit abban, hogy a rendszer az értelmiség oldaláról reformálható, s ott kell azt fejleszteni, ahol lehetőség adódik? Vagy hit abban, hogy a politikai rendszer jöhet-mehet, de szakmánk, az írástudás, a kutatás és a társadalom történeti műveltségének megtartása nemzeti érdek? S hogy minél európaibb szinten gondolkodik egy nemzeti közösség értelmisége, annál magasabb szintre képes emelni a közösség egészét? Hit abban, hogy az adott nemzetközi politikai viszonyok között is működtetni kell, s minél tisztességesebben, a közösségmegtartó intézményeket? – Hogyan válaszol majd e kérdésekre az 1956–1990 közötti korszakot kutató jövő történésze – nem tudhatjuk. Ténykérdés, hogy a szakmai elitet, a mai java korában és legfiatalabb éveiben levő történésznemzedéket is, ez a vezetői elgondolás juttatta be az európai tudományos életbe. És ez a politika engedte vissza, engedte „rehabilitálni” az 1970–1980-as években az 1949-ben kiszorított „régieket”.

A politikai konszolidáció adta lehetőséggel kérdőjeleződött meg a történettudomány és a napi politika szoros kapcsolatrendszere. Először az egyes konkrét témákban, szakítva az 1950-es évek téziseivel, majd nyíltan feltéve a kérdést: mennyire lehet pártos a szó sztálinista–marxista értelmében a történettudomány? S melyik az a határ, amíg a történész engedhet a napi társadalompolitikai áramlatok befolyásának?

Az 1960-as évek elején bontakozott ki a 19–20. századi, a *modern kori Magyarország történetének újszerű értelmezése*. Szakítva a Nyugat-ellenes politikai éllel, melegen tartott egyoldalú függetlenségi hagyománnyal, a Habsburg Monarchiát már nem a népek börtöneként mutatta be, hanem igyekezett az örökös tartományok oldaláról is nézni a magyar politikai és mindenekelőtt gazdasági fejlődést. Ugyanakkor megindult az 1919–1945 közötti korszak, egy időben ezzel az 1945–1948 közötti időszak levéltári kutatása. A Horthy-kor, a koalíciós időszak már nem egyszerűen „anti-korszak”, hanem a *szakszerű kutatás tárgya*. Ami természetesen nem azt jelentette, hogy még 1976-ban is a *Magyarország története*

8. kötete szerzőinek ne kellett volna a megjelenés előtt durva politikai támadást kiállniuk azért, mert a Horthy-rendszer jellegében a fasiszta vonásokat nem hangsúlyozták eléggé. S ami nem jelentette azt, hogy vezető politikus Horthy Miklóst ne elsősorban mint a böllérbicskások vezérét értékelte volna, elmarasztalva ezzel a történeti szakmai írásokat még az 1980-as években is. (Nem kendőzve el, hogy magukat a vezető kutatókat is még nemegyszer fogva tartották a túlságos közelségből származó érthető emóciók, a felelősségkeresés a háború, a faszizmus rettenetességeiért.) A sztálini modellben az *újkorkutatás kiemelt, propagandaszempontról hasznosítható anyagot szállító* témalehetőség. Ezt a változatlan preferenciát most, a kutatási lehetőségek megnyílásával, a szakma a hazai újkorkutatás *előnyére* is változtatta. Ennek köszönhető, hogy az 1960-as évek elején fiatalon, témát keresve érkező kutatógárda a faszizmus, a két háború közötti korszak feltárásában nemzetközileg vezető helyet foglalt és foglal el ma is. Legyen szó akár a kül-, akár a belpolitikáról, sőt a mezőgazdaság, az ipar történetéről. Megakadt a jelenkorkutatás az 1948-as évhatárnál, részben a levéltári kutatások politikai tiltása miatt, részben azért is, mert a Kádár-konzolidációban átvett régi garnitúra rendre megakadályozott minden törekvést, amely az 1950-es évek forrásszerű feltárására irányult. (Ezzel is az 1956 előtti és 1956 utáni folyamatos-ságot kívánta hangsúlyozni, és féltette az egypártrendszer kritikai elemzését, nem engedve a kutatás közprédájának az egyik érinthetetlen témát, a párt belső történetét.)

Pozitív irányban változott a *Szovjetunió kutatásának preferenciája* is. Az 1970-es évekre – éppen a brezsnyevi merevedés idejére – megjelent egy fiatal, a russzisztikával szakszerűen foglalkozó csoport a magyar történetírásban–irodalomtörténet-írásban, amely nemcsak egyszerűen egy nagy nép és egy nagy állam számunkra oly fontos történetét mutatta be korszerűen, a szovjet–orosz és a nyugati irodalom ismeretében, de egyben közvetítője is lett az 1980-as években a szovjet értelmiség reformtörekvéseinek. Akkor, amikor a magyar legfelső politikai vezetés egyes csapatai még cenzúrázták nemcsak az értelmiségi reformereket, de Gorbacsovot is.

Hasonlóan az újkorkutatáshoz és a russzisztikához, a rossz értelmű előnyből valódi szakmai értéket kovácsolt a hazai *gazdaságtörténet új iskolája*. A nálunk megismert marxizmusnak egyik alapgógmája volt a történelemben a gazdasági meghatározottság állandó és lépten-nyomon való bizonygatása. (Más kérdés, hogy a politikai gyakorlatban ugyanezt a gazdasági definitívumot minduntalan alárendelték a politikai-hatalmi szempontoknak. Más kérdés, hogy az ehhez a politikai gyakorlathoz simuló tudománypolitika az egyetemi tanárképzésben az egyoldalú államtörténetet erősítette, és a tanárképzésben az első gazdaságtörténeti tanszék csak 1990-ben jött létre. A közgazdászképzésben természetesen évtizedek, 1948 óta virágzott.) Tény, a klasszikusok, mindenekelőtt Marx tanulmányaiából indult ki mind Magyarországon, mind Lengyelországban, mind a Német Demokratikus Köztársaságban az a gazdaságtörténeti iskola, amelyik első korszakában óriási tévedésekkel, későbbi korszakában, az 1970–1980-as években a modern gazdasági elemzések módszereinek érvényre juttatásával írta be nevét

a historiográfiába. Elannyira, hogy az 1970-es évektől a magyar gazdaságtörténeteszek meghatározók voltak, és azok ma is a világban és e kutatási ágazatban.

Lassan repedezett a rendszer abroncsa a *magyarok és a szomszédos népek történeti témaegyüttese* körül. Az ismert napi politikai tézis a proletár internacionalizmusról, arról, hogy a szocializmusban a nemzeti ellentétek kiküszöbölődnek, deformálta egyrészt a magyarság nemzeti fejlődésének megítélését, és deformálta a magyarok és nem magyarok térségbeli együttélésének kutatását. Külön tanulmány tárgya lehet majd, hogy miként kényszerült „osztály–nemzet” viszonyának zsákutcájába az a vita, amelyet Molnár Erik kezdeményezett 1963-ban. Ez már a múlt. De ami sajnos máig – a mostani rendszerösszeomlásokig – kísért és kísértetni fog a következő években, az az itt együtt élő népek történetének hamis beállítása. Még 1987-ben is folyóiratszámot akartak egyes felelős politikai vezetők bezúztatni, mondván, hogy az éppen az ellentéteket oldani kívánó cikkek karikatúrái bántják szomszédaink érzékenységet. A magyar nemzetiségi politika minden retrográd törekvésének úgymond önkritikus feltárása csak későn, az 1980-as években párosult a térségben a magyar nemzeti sérelmek dokumentálásával. Annak megfogalmazásával, mint mondtuk: nem egy retrográd magyar nacionalizmus állott szemben a szomszéd népek pozitív nemzeti törekvéseivel, hanem igenis ugyanazon tőről fakadó nacionalizmusok ütközőtere volt térségünk az utóbbi száz esztendőben. A szocialista tábor egységének ideológiai doktrínája azután azt eredményezte, hogy amikor az 1980-as évek végén a Szovjetunió ellenőrző szerepe mindinkább lazult, a nacionalizmusok a tiltott gyümölcs édességével csalták az értelmiséget, a széles közönséget a nagyhatalomellenesség hálójába, az antisztálinizmus progresszív báját kölcsönözve a civilizált Európától idegen, vad indulatoknak.

Marxizmus és kultúrpolitika

Sajátos és a Kádár-konzolidáció ideológiai többszárújára jellemző pályát futott be a marxizmus az elmúlt 30 esztendőben. Az intézményrendszer, a kiterjedő filozófiai, majd tudományos szocializmus tanszékekkel, a hatalmas személyzeti állománnyal egészen 1989-ig szinte érintetlen maradt. Reprezentálva is kifelé – azaz a szocialista tábor és a propaganda irányába –, hogy a magyar barakk is csak szocialista barakk. Belülről azonban – még sok későbbi tanulmány tárgyául kínálkozó – változások mentek végbe. Azt a ki nem mondott, de a klasszikus sztálini modellben mindegyre érvényesített alapelvet, hogy a marxizmusnak a teória lényegéből fakadó álláspontja van konkrét történeti kérdésekről, már az 1970-es évek történetírásában csak ritkán lelhetjük fel. Elhangzott még 1971-ben – a tízkötetesre tervezett *Magyarország története* vitáján –, hogy az államalapítás esetében a fejedelmi kíséretnek államszervező szerepének megítélése a történetírás marxista–leninista voltának kérdése, ugyanígy a marxizmus kérdésévé tették egyesek egy adótörvény vagy éppen a világosi fegyverletétel, Görgey szerepének megítélését. Ezek az érvelések azonban az 1980-as évekre

már kikoptak a szakmai fórumokról. Ugyanígy kikoptak a marxizmus klasszikusaira hivatkozások az 1970-es években, míg ezen idézetek nélkül a Szovjetunióban vagy a szomszédos szocialista országokban fontos elméleti vonatkozású tanulmányt elképzelni sem lehetett. Ezzel a történettudomány részéről megindult az emancipációs harc a marxista ideológia intézményrendszerén belül is. Mondván, miért van az, hogy a történelem nagy, formáció szintű kérdéseivel a filozófia, az úgynevezett történelmi materializmus foglalkozik, míg a konkrét tényanyaggal a szaktudomány; miként az állam–társadalom–politika–párt általános összefüggéseivel a tudományos szocializmus, de a pártharcokkal, parlamenti küzdelmekkel konkrétan a másik folyosón helyet kapó történelemszaktudományok oktatói. Vajon milyen tudományág az olyan, ahol a megismerés elméleti és empirikus szakasza ennyire szétválik? Milyen tudományszervezeti hierarchia az, amelyben a rendszer számára politikailag fontos történeti alapkérdésekre külön tudományos intézményeket, tanszékeket hívnak életre, amelyek a végső tudás birtokában vannak, míg a történész, a kutató valahol a részkérdések között tapogat, netán illusztrációs anyagot szállítva az általánosításokhoz. Végül is a rendszer utolsó éveire ez az ellentét a rendszer egészére jellemző egymásra kacsintó módon oldódott fel; a filozófusok fiatal nemzedéke felhagyott a tradicionális állásponttal, hogy magukat a szaktudományok feletti szintetizáló foglalkozásúaknak mutassák be, a legjobb filozófusok jelentős részét (marxistákat) a rövidlátó kultúrpolitika kiűzte a hazai szellemi életből, tehát az egész marxista filozófia rendkívül meggyengült. (Tegyük hozzá: nagyon-nagyon kár!) Az egyéb marxista szakosok pedig már az 1970-es évek második felében vagy munkásmozgalomtörténésznek vagy egyszerű történésznek, azután pedig politológusnak kezdték magukat nevezni. Ezeknek a szakmáknak marxistaságot méregető és címkeragasztó szerepe a vezető szellemi műhelyekben kiveszett. Megmaradt viszont ott, ahol ennek megtartása a csoportok érdeke volt: a párt ideológiai apparátusában. A szakmában pedig újabb kompromisszum született: ha valaki úgy gondolta, hogy nagyon kényes kérdést feszeget, odatette a mondat elejére, „mi, marxisták”. A bélyegzés tehát, a marxizmusnak mint államvallásnak megkövetelése, a rendszer utolsó éveire kiveszett, de tegyük hozzá, kiveszett az az igény is, hogy a marxizmust mint a világ minden pontján komolyan vett eszmerendszert a szaktudomány szintjén értelmezzük.

A „polgári” pecsét feltörése, a régiek visszavétele

Az 1960-as évektől Magyarországon az ideológiai indítékból előnyben részesített marxista kutatási ágazat mind jobban felhagyott a polgári tudományosság leplezésével, és a történetírás történetét kezdte önálló stúdiumként művelni. Először historiográfiai csoport alakult a Történettudományi Intézetben Pamlényi Ervin vezetésével, jobbára a 19. századi történetírás értékeinek mentésére, majd 1976-ban létrejött a historiográfiai osztály, bevallottan azzal a céllal, hogy a ma-

gyar történetírás történetére nyomott 1949. évi pecsétet feltörje. Ebben a szelvényben folyt a historiográfia oktatása a budapesti és a debreceni egyetemen. Megindult a *Történetírók Tárában* a 19–20. századi történetírók műveinek válogatott kiadása, 1978-ban megemlékezésre került sor az Akadémián Domanovszky Sándorról (igaz, hogy az akadémikusok közül a Szekfű-tanítvány Ember Győzőnek kellett vállalnia az elnöklést), 1983-ban emléküléseket tartottak Szekfű Gyuláról (amelyeket már csak két „leburzoázó” újságcikk kísért, bár igaz, hogy az Akadémia megfelelő osztályán még ekkor is elhangzott az új elgondolás támadásaként, hogy az úgynevezett Szekfű-rehabilitáció rokonítható a 19. századi katolikus reakció újraéledésével; mások ugyanakkor a marxizmussal való behatóbb foglalkozást kérték számon). 1987-ben emlékülés volt Hajnal Istvánról. S talán nem véletlen, hogy a felnőtt hazai historiográfusok kis csoportja a nemzetközi szövetségben az utóbbi időben vezető szerephez jutott.

A politikai változások 1956 után fokozatosan lehetővé tették a régiek visszavételét a szakma élvonalába. A kétfelé tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, a politikailag úgymond exponált helyre, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Hadd jegyezzük meg: ez adta az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának alapkövét.) Mályusz már a Történettudományi Intézetben volt, Bendát 1956-ban visszahívták, míg a forradalmi lendület tartott, igazgatóhelyettes, később főmunkatárs, majd a nyugdíjas korhatárnál az 1980-as években osztályvezető is lett. Az 1970-es években jönnek külső, illetve rendes munkatársaknak a többiek, így a volt igazgató, Kosáry is. Az utóbbi, igaz, a sztálinista csoport aktív ellenkezésével szemben, akadémikusságot is kap. 1989-ben azután átszakadt a gát: megindult a volt akadémikusok rehabilitálása, és közben az akadémikusi címbe beleöregedettek és az azt régen kiérdemelteket soron kívüli felvétele a tagok sorába. S ha most az 1949. évi szisztéma adminisztratív oldalát vesszük vizsgálat alá, az előbbiekhöz hasonló fejlődést találunk.

Az ideológiai apparátus lazulása

A rendszer ideológiai apparátusának elbizonytalanodása, másrészt a reformpolitika előretörése, erősödése az 1980-as években a kultúrpolitikában azt eredményezte, hogy az eredeti sztálini modell gyakran féloldalasan működött. A szakma szempontjából jó értelmű féloldalassággal. A kutatóintézetek, tanszékek munkatervei továbbra is tartalmazták a kötelező szocialista nemzetközi kapcsolatok megannyi formalításait, eleget tettek a Központi Bizottság különböző osztályai megrendeléseinek – mondván, jobb, ha a tudományos műhelyek, és nem más kötődésű apparátus-emberek nyilatkoznak a szakma dolgáról, még ha egy-egy ügybuzgó tisztviselő nemtetszésének adott is hangot. Végül is az apparátus ideológiai számonkérő funkcióján lazított: amellet, hogy voltak, akik egy-egy kolléga minden irodalmi-szakmai megmozdulása mögött a nemzetközi imperializmus valami összjátékát vélték felfedezni, ez az apparátus beengedte a kutatóintézetekbe az 1956-ban vagy később ellenzéki tevékenységet folytatókat. Nem az

egyetemekre, főiskolákra, hiszen az oktatás a politikai propagandával érintkező terület volt, de a kisebb agitprop jelentőséggel bíró kutatóintézetekbe igen. Hasonló tendencia érvényesült a könyv- és folyóirat-kiadásban. A mű marxista szellemiségét és szakmai színvonalát az állami kiadó számára szavatóló lektori rendszer fellazult, ha valakiről kritikusan szólt a lektora, akkor a szerző jobb esetben politikai machinációt igyekezett az ellenvéleményben felfedezni, rosszabb esetben megsértődött. A cenzúra megmaradt, különösen a folyóirat-engedélyezés és egy-egy ideológiailag, politikailag fontosnak tartott könyvtéma területén. De meglazult és gyakran tehetetlenül állott egy-egy folyóirattal szemben. Az a „révaista” politikai módszer, hogy valakit a szakmából felbíztattak a marxizmustól esetleg elhajló nézeteket valló kolléga nyílt bírálatára, az 1980-as évekre már nem működött. A bevezetett marxizmus szaktudományos relativizálódása, a magyar kultúrpolitika elő-előtűnő liberális arca elbátortalanította a marxista politikai bunkó forgatására szívesen vállalkozókat. (Nem hallgatandó el, hogy egyszer-egyszer, épp a párt, vagy a hadsereg vagy a Szovjetunió vélt érdekeinek védelmében még fel lehetett vonultatni néhány kollégát, de ez sem járt már a rendszer születése korának lényegéhez tartozó kiátkozással.)

Az a paradox helyzet állott elő az 1980-as évek végére, hogy a sztálini modell tudománypolitikai, állami finanszírozásra épülő kutatói-kiadói rendszere épségben funkcionált, de a rendszer másik oldala, az ideológiai-politikai ellenőrző apparátus már csak egy-egy elrettentésre volt képes vagy hajlandó.

Igaz, amit külföldi elemzők állítanak, hogy Magyarországon a politikai rendszerváltás sokkal korábbi időpontokhoz visszavezethető folyamat eredménye volt, mint a szomszédos szocialista országokban? Igaz, hogy Magyarországon a sztálini szovjet rendszer lebontása 1990-re az alapokig elérkezett, s ezt maga a rendszert működtető és reformálni akaró réteg végezte el? Vagy inkább arról van szó, hogy a rendszer építőanyaga felmorzsolódott az elmúlt évtizedek reformereinek szívós munkája és a rendszer kudarcai során? Vagy a politikai ellenzék kényszerítette ki a változásokat? Kérdések, melyekre ma még elsősorban a napi politikai érdekek adják meg a választ. Azt viszont talán mégis elfogadhatjuk, hogy a történettudományban a sztálini szovjet rendszer lebontása valóban elérkezett az utolsó fázisáig 1990-re. Mint valószínűleg azok a megállapítások sem túlzók, miszerint *a történettudomány* a maga itt maradt rögzüléseivel együtt is az *új rendszer, a parlamentáris demokrácia egyik előkészítője volt*. S feltehetően azért is tudta betölteni ezt az erjesztő szerepet a szellemi életben, *mert mindenek elé helyezte a szakmai szempontok érvényesítését*. S mert a szakma a szokásos belső csoportosulások, érdekellentétek közepette is tiszteletben tartotta a vitapartnereket, egymást. (Kérdés természetesen, hogy a szakma vezetői elmentek-e azokig a szélső határokig, amelyeket a politikai-ideológiai rendszer engedett.) Mindenesetre tény, hogy nem jelentkeznek 1990 után sem politikai okok miatt korábban félreszorított vagy elnyomott nagy tehetségek.

Az is biztos, hogy ennek a rendszeren belüli liberális szerepnek nagy része volt a magyar történetírás újabb csúcsra érkezésében az 1980-as évekre. Ez az az időszak, amikorra az immáron hetvenes éveibe érkező, 1949-ben félreállí-

tott, majd fokozatosan visszahozott generáció újult erővel látott munkához, ismét szerves része lett a szakmának, már nem csak az úgynevezett népfrontpolitika alanya. Ez az az időszak, amikorra beértek az 1945 után indultak közül a nemzetközi színvonalat elérő generációk. A felnövő fiatal nemzedék már az 1980-as évek elején leírta: *a maiaknak kettős örökséggel kell számolniuk*: részben az 1945 előttiék 1949 után kiszorítottjaival és azokkal, akik az újak közül a politikai hányattatás ellenére időtállóan bizonyultak.

III. A KÖVETKEZŐ ÉVTIZED

Egyetemes és nemzeti szakmai kihívások

Hazai történettudományunk műhelyeiben készülnek a *tervek* az 1990-es évekre. Kisebb-nagyobb közösségek formálják jövőképüket. A tervhez pedig hozzátartozik a számadás. A számadás, az eredmények számbavétele, leltára annak, mi volt jó s mi volt használható az elmúlt évtizedekben. Egyben azonban kidobálása is mindannak, ami rossznak, visszahúzóan bizonyult. Előbukkannak majd a hiányok, a mulasztások, 40 év tehertereleit sok téren évekig fogjuk még magunkon cipelni. Most, amikor a vezetők már nem kényszerülnek a régi típusú politikai kompromisszumokra, elkerülhetetlen lesz szembenézni az asztal alá söpört problémákkal.

Mit kezd a szakma a *munkásságtörténettel*, hiszen erre 1949 után külön intézményt hívtak létre, melyből a kor sajátjaként a munkásmozgalom, tehát az osztályharc történetének műhelye lett, majd épp a reformszelek hatására egy erősebben társadalomtörténeti irány kerekedett felül. Hogyan fog alakulni a sok száz történeti kandidátusnak, egyetemi doktornak a sorsa, akik a munkásmozgalom-történeti tudományos szocializmus tanszékeken most politológiával és miegymással foglalkoznak, de ez a váltás inkább csak állag-, illetve állás-megőrzés. Elvesztek vajon ezek a nagyrészt értékes emberek a történész szakma számára?

Vajon nem kellene szembenézni – akár a Történelmi Társulat egy vitáján – *intézményrendszerünk ellentmondásaival*? Már csak azért is, hogy ne essünk a végletekbe, s a tudományszervezésben a döntési jogot gyakorlók számára érvanyagot adhassunk. Amikor az utóbbi esztendőkből már sorra alakultak ki társaságok – és ezek még gyorsabban fognak most szaporodni –, mi legyen az országos és általános célkitűzésű Történelmi Társulat és a speciális vagy lokális, ágazati szerveződésekre vállalkozó kis társulatok viszonya (Károlyi Mihály Társaság, Hajnal István Kör, Közép-Kelet-Európai Munkaközösség, Magyar Történészek Világszövetsége, Középkorkutatók Társasága). Válasszuk a nyugati modellt, ahol az országos társaság, társulat az évi egyszeri, többnapos történészkonferencia megszervezője, s a gyakori konferenciasorozatok, összejövetelek

maradnak a lokális és speciális szakmai egyletekre, sőt intézetekre, tanszékekre? Kétségtelen, az 1949-ben létrejött centrális intézményre így nincs szükség, de csacsiság volna mindezt lerombolni.

Mi legyen a tanártársadalommal? A nyugat-európai történelmi társaságok nagy hiánya, hogy a társulatok csak a kutatók szervezetévé váltak. Rossz dolognak tartanám, ha a Történelmi Társulattól a tanári társadalom elkülönülne, és csak a Tanárok Egyesülete maradna. A cél, hogy a Társulat országos propagandafórum legyen (1949), helyesen változott abba az irányba, hogy országos fórum legyen a kutatók és a tanárok vagy a még szélesebb közönség között.

Mi legyen a posztgraduális képzéssel? Az elmúlt évtized képtelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a tanári továbbképzés és a fiatal tudósképzés kettősségét feloldja. Maradjon-e helyi képzés a továbbképzés, vagy pedig legyen az Akadémiának és az egyetemeknek valamiféle közös intézményes kerete? Sorolhatnám a szőnyeg alá söpört szervezeti kérdéseket a kutatás területén.

Most, hogy az utóbbi években feloldódott a külpolitikai elzárkózás a világgal szemben, vajon szabad-e fenntartani *közgyűjteményeinkben*, intézeteinkben olyan struktúrákat (dokumentációk, módszertani részlegek), amelyek a tudományos kutatás állami-nemzeti elzárkózásának termékeiként jöttek létre?

Ugyanakkor mekkora az elmaradásunk a tudományos infrastruktúra területén? Egyáltalán: *a túlfeszített kulturális* (tudományos, kiadói, szervezői) *bürokrácia*, amely a szocialista országok jellemzője volt, tartható-e változatlanul? Hogyan oldják meg a műhelyek vezetői a szakmailag szükséges cseréket?

Ne feledjük, az Európába betagozódás jelenti az európai normákhoz igazodást. Nemcsak az esztergapadnál, de az íróasztalnál is. A „valamivel foglalkozó derék ember” kategóriája most szemet szűrő, nem hasznos munkát végző kategóriává változik.

Növekedett már az elmúlt évtizedben is a kereslet olyan témák iránt, amelyekkel kutatóink, intézményeink jobban betagozódhatnak a világ tudományába. Fel kell-e adnia a szakmának a *nemzeti szakmai reprezentációt*? Vagyis: magyar történelmi szakmai képviseletre helyezünk súlyt – mint eddig is: világtudománykongresszusok, nemzetközi konferenciák –, vagy pedig hagyjuk – mint annyi kis nyugat-európai országban – a nemzetközi kapcsolatrendszert az egyének, az intézmények szintjén? Feladjuk-e azt az előnyt, amit – rossz politikai megfontolásból létrehívva, de mégiscsak – a központi költségvetési gazdálkodás jelentett a képviseletek dolgában? (Megjegyzem: a pluralista, többcsatornás megoldás híve vagyok.)

Mi legyen a kutatóintézeti hálózat és az egyetemek viszonya? Valóban le kell bontani a csak kutatói apparátust, egyszerűen azért, mert ez Magyarországon az 1949. évi sztálini rendszer sajátja volt? (Hadd tegyem hozzá: a szovjetek a poroszoktól tanulták el ezt a tudománypolitikai rendszert.) De hiszen a világ fejlett vagy fejlődni akaró országaiban mind nagyobb költségvetési pénzt dugnak az *önálló kutatóintézetekbe*. Igaz, sokkal nagyobb munkafegyelemmel és szigorúbb elszámoltatással. Aki adja a pénzt, az elszámoltat. (Nem politikailag!)

Legyen-e tematikai koncentráció és egyeztetés? És ki egyeztessen? Másfél évtizede megkerülhetetlen probléma. A tudományos minősítés államvédeljegy

(Akadémia) kapjon-e vagy sem? Közelítsünk ismét politikailag – hogy ugyanis ezt a szovjetből hozták hozzánk – vagy közelítsünk szakmailag? Semmi kétség: olyan *rendszerre* van szükségünk, ami *kompatibilis a világ más rendszereivel*, de miért kell ezért kiengedni a tudománypártolásból a költségvetés százmillióit? Vajon fel van-e készülve a magyar tudományos apparátus a decentralizált minősítésre a szakmában? Vagy kell-e egyáltalán minősítés? Ha ez nem kell, akkor nem kell posztgraduális képzés sem.

Mi történjék a cenzúra, az engedélyeztetés eltörlése után (1989) a *folyóirat- és könyvkiadással*? Mit támogasson a költségvetés, és mit bízhatunk az üzleti ügyességre, a véletlenre? A tervgazdálkodásnak régen vége e téren is. Végig kell azonban gondolni: Európa fejlett történetírással rendelkező országaiban a költségvetés fenntart, illetve támogat úgynevezett központi folyóiratokat. (Kivéve a teljesen individualista Angliát.) Központi szakmai *értésítőkre szükség van, szükség van műhelyfolyóiratokra*, és szükség volna forrásközlő folyóiratokra. Ámde ki olvassa – ki képes olvasni – ezt a mérhetetlen helyi kiadvány- és folyóirat-áradatot, amelyet a túlfejlesztett kultúrbürokrácia termel magából és önt a közönség – dehogyan közönség, inkább kollégák, egymás nyakába? És mennyi e között az, ami az új feltételek közepette, európai mércével mérve érdemes a kinyomtatásra? De, hogy az egyén oldaláról közelítsek: vajon hogyan találkozik az egyén esetleg azzal a ténnyel, hogy feleslegesen fordít éveket életéből kutatásra, mert azon túl, hogy ő szereti ezt csinálni, a társadalomnak nincs rá szüksége? S ha csinálja, csinálja saját költségére.

Nincs szakmai kritika, megmértetés. Évtizedek óta mondjuk, mondják sokan.

Mi legyen az *idegen nyelvű szakmai reprezentációval*? Az *Acta Historica* évtizedek óta úgy üzemel, ahogy. De hová jut el? A számtalan egyetemi *Acta* igen jó publikációs fórum, de szétszórva és terjesztés nélkül áll. Vajon nem kell-e most, az intézményes nyitottság korában jobban odafigyelni az idegen nyelvi magunkat-eladásra? Miért jelenhet meg ezen a mások számára elolvashatatlan magyar nyelven könyv anélkül, hogy komoly idegen nyelvű kivonat készüljön hozzá? Szűk látóköri spórolás. Vegyük tudomásul: minden könyvhöz 8–10 oldalas, minden folyóiratcikkhez 1–2 oldalas összefoglaló egyik pillanatról a másikra használhatóvá teszi amúgy értelmetlenül maradó munkaóráink ezreit.

Hallatlanul leromlott a szakma *általános műveltségi szintje*. Az olvasottság becsülete. A fejlett nyugati országokban igen sokat adnak egymás munkái megismerésére, szinte többet, mint a kutatásra. És messze többet a külföldi szerző megismerésére is. Magyarországon – lehet, azért, mert mindenki fut a megélhetést biztosító második, harmadik állás után – az olvasás, mint naponta többórnyi foglalatosság, kiiktatódott a történészek életéből.

1949 óta leromlott, és semmit sem javult a *szakma bibliográfiai kultúrája*. Egyrészt ez a hagyományos műveltségi anyag esett ki az új nemzedékek figyelméből, másrészt *lemaradtunk az informatikai forradalomról*. A szakma nem becsüli a bibliográfiai munkát – többre becsül egy-egy rossz monográfiát, mint az általános vagy szakbibliográfiát. (Az „agitpropos műveltség” vagy a helyébe lépő „intellektuális lila halandzsa” sokkal látványosabb.) Vissza kell állítani és meg kell követelni a műhe-

lyekben az ilyen típusú műveltség becsületét. Az éves történeti bibliográfia és a szakbibliográfiák, sőt a felsőoktatáshoz készülő áttekintő bibliográfiák nélkülözhetetlenek a szakma megújításához. Évek óta hangoztatjuk: nem kellene-e a szakmának komolyan foglalkozni a közgyűjtemények állapotával? A világ más országaiban is óriási kérdés a történészek számára. Differenciált a levéltári, múzeumi, könyvtári rendszer, de sok vonatkozásban öncélúvá vált. Kiváló szakemberek tömegei dolgoznak bennük, de a történettudomány nem állít kérdéseket irányukban, nem vonja be őket kutatási terveibe. Vajon a *kutatási segédletek* állapotát miért nem mérjük fel? Az anyag – és nem csak az írott, de a tárgyi és orális anyag – hozzáférhetőségét? Számomra egy jó, úgynevezett segédlet értékesebb tudományos teljesítmény, mint sok kierőlködött, izzadságszagú, úgynevezett tudományos dolgozat. *Az aprómunka, a szakma szerves fejlődését biztosító munkavégzés* ismételt lebecsülése tapasztalható. No és egy nagyfokú önbürokratizálás és közben ellustulás.

*

Tematikai preferenciák. Amikor a számvetést készítjük, tegyük fel azt a kérdést is: levontuk-e a következtetést éppen az „agitpropos” korszak történetírásának kudarcából *szakmai-módszertani kérdésekben*? Vajon tudomásul vettük-e, hogy szakmai teljesítményünk legidőállóbb darabjai a *forráskiadványok*? A magyar történetírás egyik legszebb hagyománya a forrásközlések gazdagsága. De e mögött egy egészen *más típusú történetírói tevékenység* áll, mint amelyet a szakmai közönség díjaz: míg a szakma a zajos, feltűnést keltő vitákat figyeli (ez világjelenség), addig a forráskiadói munka éveken át levéltárban, könyvtárban, ott-honi íróasztalnál matató tevékenység. Természetesen egy szakma, amely túl-specializálódik (egy-egy párt néhány évével vagyunk képesek évtizedig foglalkozni), nem törekszik arra, hogy más korszakkal forrásszerűen megismerkedjék. Egyébként sincs – úgymond – idő a hosszú, elmélyült olvasásra. A tanári társadalom agyonhajszoltsága megfosztja a forráskiadványokat remélt *olvasóközönségük* utolsó táborától is. Miért nem nézünk szembe ezzel az évtizedek óta ismert problémával? Miért fogadjuk el azt a balga nézetet, hogy a forráskiadás a levéltárosok dolga? És egyáltalán, mi érdemes a kiadásra? Nem, nem vagyok a *központi szabályozás* híve! Jelenjen meg minden, ami támogatást nyer. De azt azért mégiscsak elfogadhatatlannak tartom, hogy nincs szakmai vitában kialakított *preferencia bizonyos források költségvetési kiadására*. (Pedig erre az egyébként kitűnően működő TS-4 anyagi háttérrel is biztosít.) Nos, azt hiszem, ebből talán egyértelmű, hogy én, mint az akadémiai kutatóműhely igazgatója, az 1949-es sztálini marxizmus kritikáját csak akkor tartom teljesnek, amennyiben *szakmai műveltségünk, szakmai értékrendünk egészében tudunk változásokat eszközölni. A filológiai, bibliográfiai, forrásalapú, klasszikus értelemben vett történetisműveltség becsületének helyreállítása a meghatározó, és ezt kell párosítani az elméleti felkészültséggel, a szakma nemzetközi áramlataiban való tájékozottsággal!*

Nemzeti történelem európai mércén

A jövőkép minden területen fontos. Ismétlem. A mulasztások, mulasztásaink és a most nyíló lehetőségek együttes felmérése kinek-kinek előtte van. Nincs szükség országos programra, mint 1920-ban vagy 1949-ben. De szükség van *országos szintű eszmecserékre* és a műhelyek (egyetemek, intézetek) között kialakuló *meg-egyeztetéses munkamegosztásra*.

Bizonyára élesen exponálódik majd a következő években *lemaradottságunk a középkorkutatás területén*. Butaság volna elhinni, hogy a középkori magyar királyság európai politikai-gazdasági szerepének hangsúlyozása nacionalizmus, fellengzős nemzeti büszkeség. Nekünk *preferálni kell azon korszakok és tematikák kutatását, amikor az európai történelemben az itt élő társadalmak fontos szerepet játszottak*, vagy amikor az itt lejátszódó események, folyamatok az európai sokszínűség sajátos foltjai voltak. A középkori Magyarország kutatása lemaradt a latin filológiai műveltség lebecsülése miatt. Évtizedig fog tartani ennek behozása. A török–magyar együttélés a nemzeti történelem egy sajátos példája. Kiknek, ha nem a magyar kutatóknak kellene itt szervezett formában dolgozniuk? (Ráadásul egy-két professzor jóvoltából kitűnő utánpótlásanyag kínálkozik.)

A Birodalom és Magyarország – a 16–19. századi *betagozódásunk Európába*. Tetszik-nem tetszik, a Habsburg-házasság soha nem helyezte német járomba az országot, de igenis lehetővé tette *a terület gazdasági-kulturális közelítését a fejlett Nyugat-Európához*. Mennyi agyonvitatott téma, többmázsnányi olvasatlan publikáció belső viszonyainkról a 16–18. században, s mily kevés dekára mérhető, amely a Birodalom és a Kárpát-medence államainak viszonyát taglalja.

Ugyanígy sorolhatnám a *hazai egyháztörténelem témaköreit*. Hol találunk még egy területet, ahol az újkorban a katolikus, mindkét protestáns, unitárius, mohamedán, zsidó, pravoszláv felekezetek, közösségek egymásra épülve, egymás mellett éltek? Nem az egyházak – az 1949-ben agyonnyomorított egyházak – feladata csak az egyháztörténet-írás, mondjuk sok éve! Oda sem figyel senki. Nem a klerikalizmust kívánjuk feltámasztani, amikor a magyar történelemben az egyházak szerepét akarjuk feltárni, s lehetőséget keresünk, hogy az Európa-szer- te rosszul álló egyháztörténet-írás modern tömegkultúra-történeti, társadalom-történeti alapokon újuljon meg.

A szovjet zóna összeomlása teljesen új szempontból veti fel *a közép-európai együttélés témáját* is. Tudomásul kell venni, hogy a három modell, melyeket a történelem kínált – a monarchia, a kisállamiság, a sztálini szovjet modell – egyike sem alkalmas az intézményes együttélésre a 21. században. Melyek voltak az e modelleket megelőző együttélési normák, amelyek az agyonbírált feudális korszakban egészen jól biztosították *az etnikai autonómiákat az államkereteken belül*? Egyáltalán, szabad-e annyira *az állam és intézményei bővületében élnünk*, amikor a kis népek 19–20. századi történetéről írunk? Tudomásul vettük valóban mi is, és szomszédaink is, hogy új modus vivendit kell találnunk az együttélésre? Tudomásul vettük, hogy mi, magyarok is a régi, avítt, kedvesen-szépen *romantikus nemzet-*

fogalom bővületében élünk, írjuk tanulmányainkat, amely nem vesz tudomást az államkeretektől függetlenül formálódó, keveredő etnikai folyamatokról?

No, és a nagy kérdés: vajon a politikának kiszolgáltatottság 40 évéből vonjuk le a következtetést, hogy a szakma ne foglalkozzék a korban *legközelebb eső időszakok kutatásával*? Ahogyan ezt sokan javasolják? Azt hiszem, az ellenérvelésre kell figyelni. Ha átengedjük az 1949 utáni időszak történéseinek elmondását a publicisztikának, akkor épp a legégetőbb társadalmi kíváncsiságnak nem megy elébe a szakma. Fel kell vállalni tehát a forrásszerű feltárást és a forráson alapuló feldolgozást. A párt, a kormány, a gazdasági és társadalmi, kulturális irányító szervek anyagait szakszerű jegyzeteléssel kellene közreadni, s emellett megindítani *a köznapi élet, a társadalom mindennapjainak feltárását*. (Nem utolsósorban a közgyűjtemények munkatársi gárdájára is támaszkodva.)

És ha már a társadalmi kíváncsiságnál tartunk: a szakmának tudomásul kell vennie, hogy továbbra sem hagyhatja magára a *tanártársadalmat*. Összehasonlítva más szakmákkal (irodalomtudomány, nyelvtudomány, természettudomány) vagy a külföldi történettudományokkal – az utóbbi évtizedek hazai akciói példaértékűek. Különösen a Társulat tevékenysége. De komolyabb, átgondoltabb segítségre van szükség: *tanári kézikönyvanyag* (atlasz, új kronológia, kompendiumok stb.) kidolgozására. A tudomány és az oktatás közé beépülő szakdidaktikai apparátus sok hasznos közvetítő elemet hozott a tudomány és oktatás viszonyába, de a kézikönyvek dolgát (s részben a már említett továbbképzés dolgát) nekünk, az egyetemeknek, kutatóintézeteknek kell kézbe vennünk.

*

Akadályok. Számvetés a múlttal, annak jó oldalaival, jövőkép kialakítása, a múlt tehertételeinek radikális kihajításával. Egy szabad mozgást, szabad gondolkodást biztosító társadalom kialakítása – szép egyéni és közösségi program. Ne feledjük azonban: a szabadságnak, az egyén szabad kiteljesedésének, a történelemről, jelenről, jövőről vallott nézeteknek nemcsak az állami és pártintézmények lehetnek az akadályai, *de mi magunk is*. Egy új történelmi gondolkodás, új szakmai normarendszer kutatásban, tanításban csak úgy jöhet létre, ha mi magunk is legyőzzük az 1949-es, diktatúras programadás minden maradványát, és eljutunk a másik egyéniségének, véleményének feltétlen tiszteletéhez.

FERENC GLATZ

HISTORIOGRAPHY IN HUNGARY, 1949–1990

The Stalinist political model which was introduced in Hungary in 1948–1949 profoundly modified the institutional framework of scientific life in general and of the historical science in particular. Scientific planned economy was part of the system of institutions of a political regime conceived in the atmosphere of the Cold War. In return for its maintenance by the state, science had to comply with the expectations of the proletarian dictatorship with regard to agitation and propaganda. All this involved, of course, the ideological and political stigmatisation of pre-war “bourgeois” historiography.

The present study, which is the unaltered and as yet unpublished text of a lecture held in 1991, tries to answer two questions: firstly, how politically determined was the science of history during the soviet regime, and to what extent was it successful in profiting from favourable occasions in order to make professional attitudes prevail; secondly, what role did the science of history played in preparing the change of regime?

The critique of pre-1945 historiography was partly an intellectual campaign dictated by the ideological turnover and the Cold War, and partly a means for new, young and politically supported historians to occupy the positions of the “old” colleagues. The change of regime involved a change of sentinels, and this latter was heavily biased by political considerations. Professional considerations suffered severe harm. The great figures of contemporary Hungarian historiography represented the highest European niveau, and the talented young scholars in their ranks, then in their 30s, by no means lagged behind in terms of professional skills. All this was crushed in the name of the revolution.

The revision of this model began in 1954, after the death of Stalin, in the historical science as well. Although the Revolution of 1956 collapsed, the consolidation policies of the Kádár regime after 1963 did create in the individual sciences their own model of compromise: professional aspects gradually overcame political considerations, at least on professional forums. In the 1970s and 1980s the leading personalities of Hungarian historiography took an active part in shaping the relationship between science and politics. One important result of this was that the best, and still active, representatives of bourgeois historiography, who had been ousted from the Academy in 1949 and fired from their positions, were reintegrated into the research network, and, finally, were publicly rehabilitated in 1989–1990 by the government and the Academy. At the same time, the most recent achievements of Western historiography appeared on the pages of Hungarian reviews, leading Western historians visited Hungary, and Hungarian participation to the public events of international historiography reached a hitherto unprecedented level from the 1970s to the 1990s. It was in the 1960s that the so-called “Budapest school of economic history” flourished. In the 1970s and 1980s Hungarian historiography produced internationally outstanding results in the research of the Austro-Hungarian Monarchy, the political history of the interwar period, the comparative history of Eastern Europe as well as in questions of historiography and methodology. The new aspects introduced by Marxism had been purged by the 1980s from actual political interpretations in both economic history and the history of ideas as well as methodological research, and the new currents of Western historiography (history of everyday life, the comparative history of Western and Eastern European regions, the research of cultures outside the Euroatlantic world) filtered as a matter of fact into the work of Hungarian historians. There also emerged a healthy balance with regard to the research of the Western world on the one hand, and of the neighbouring Eastern European regions on the other. For evident political reasons, the Soviet Union forced upon the historiographies in the occupied countries an official and tight system of international cooperation. Yet the young generation was able to turn a political disadvantage into a professional advantage, by forming very active research groups devoted to the history of neighbouring peoples. By the time the Communist regime collapsed, Hungarian historiography had acquired such prestige in the international public life of the historical science which it had never enjoyed before. Moreover, it played an active role in preparing the change of regime: it gradually began the

treatment the topics previously regarded as taboo, and not only the history of political and social democracy, the problems of nationalism and minorities, church history, but also the very critique of the Stalinist political model were formulated within the sphere of scientific history writing. The historical profession also did a lot in order to communicate these new thematic and conceptional efforts to the wider public, and thus the critical reassessment of our national history was from the outset an integral part of the change of regime.